

Pensionärer och pensionärskultur

AV OWE RONSTRÖM

i

"Blå Stetsonhatt", en populär sång ur "88-öresrevyn" från 1970, sjunger Hasse och Tage om vad som väntar en på ålderns höst:

Vid trettitre är man passé, vid trettifem då kan man hälsa hem. Vid förti jämt är man ett skämt, och högre upp åker man väl på en propp. Men om man nu inte har lust att gå och dö när man har fyllt tretti, och inte känner sig riktigt nöjd med att stappla omkring i stadsparken och mata duvorna och titta på småflickor i sandlådan, vad gör man då?

Ja, vad gör man då? Frågan är berättigad. Ålderspensionärernas antal har ju ökat starkt. I dag är de omkring en och en halv miljon, hela arton procent av Sveriges befolkning. De är inte bara fler än någonsin, de är också friskare, resursstarkare och lever längre än någon generation före dem. Det är faktiskt svårt att tro att särskilt många av dem skulle nöja sig med att mata duvorna i stadsparken. Men vad fyller de då sina dagar med?

Under en lång följd av år delas livet i arbetstid och fritid. Mesta tiden går till arbete, antingen det nu är utanför eller i hemmet. Först efter arbetet finns tid för alla fritidssysselsättningar och umgänge med familj och vänner. Men sedan, efter pensioneringen, blir livet annorlunda! Det är i alla fall vad pensionärsföreningarna lovar. "Hela livet har du gjort vad du måste. Nu kan du

göra vad du vill!" lockar PRO nya medlemmar i en färgglad värvningsbroschyr. Inuti finns ett collage av bilder som visar äldre människor i olika situationer: båtutflykt med barnbarn, höjdhoppare på väg över ribban, champagnefrukost i badkaret, promenad i vattenbrynet på badstrand, tunnbrödsbakning, motionsgymnastik, en man som bjuder en dam på mjukglass. I mitten en ruta: "Nu kan du göra allt det där som du alltid önskat men inte gjort på grund av tidsbrist. Att komma sig för på egen hand kan vara svårt, men i PRO blir det annorlunda."

Champagnefrukost och höjdhopp? Är det vad pensionärer "alltid önskat men inte gjort på grund av tidsbrist"? Nej, knappast. Bilderna visar ytterligheter, sånt som "du kanske önskat men inte gjort — och säkert inte heller kommer att göra!" Den faktiska verksamheten i Sveriges största pensionärsorganisation sammanfattas i samma broschyr i fem korta rubriker: "Vi dansar mycket i PRO. Vi lär! Reser! Simmar, gymnastiserar, bowlar, cyklar... Väntjänsten!"

Pensionärsorganisationerna uppstod en gång i tiden för att, som det står i broschyren, "det behövs en organisation som bevakar pensionärernas intressen. Det må gälla sjukvården, äldreomsorgen, bostäderna, pensionerna eller något annat som berör

oss." Åtminstone fram till 1970-talet var det också socialpolitisk påtryckning och rättvisekamp som var pensionärsrörelsens framsida, dess *raison d'être*. I dag är det annorlunda, kanske beroende på den starka tillströmningen av kvinnor under 1980- och 1990-talen. Fortfarande är kampen för bättre levnadsvillkor pensionärsrörelsens viktigaste mål — i alla fall utåt. Men inåt, mot de egna leden av gamla och nya medlemmar, är det en annan sida som hålls fram: dans, kurser, resor, gymnastik och väntjänst. Det är från värvningsbroschyrens baksida PRO:s numera avgångne ordförande Lars Sandberg talar till oss om vikten av att också fortsatt verka för förbättrade villkor för svenska pensionärer: "Det är inte bara för nöjes skull som PRO finns!"

Nej, inte bara för nöjes skull — men mycket av vad pensionärer gör, gör de faktiskt just för nöjes skull. Det tycks verkligen vara så att många efter pensioneringen sätter i gång med sådant de tidigare inte kunnat, av brist på tid, pengar eller båda. Under och kring alla sina nyfunna aktiviteter skapar dagens pensionärer nya sätt att leva och umgås, nya vanor, ceremonier, ritualer. Kring pensionärsföreningar och andra pensionärsaktiviteter uppstår så en ny social och kulturell praxis, eller om man så vill, en *pensionärskultur*.

Pensionärskultur

Pensionärskultur — jaha? Finns det verkligen något sådant? Nja, egentligen vet vi väl inte — i varje fall inte ännu! Men vad vi föresatt oss i forskningsprogrammet "Åldrandets kultur" är inget mindre än att studera vad pensionärer har för sig, vilket slags social och kulturell praxis som uppstår när de regelbundet samlas för att delta i olika aktiviteter. Kort sagt handlar det om att utforska den *eventuella* framväxten av

något som kan kallas en svensk pensionärskultur.¹

I bakgrunden döljer sig generella frågeställningar om hur kultur skapas och vidmakthålls. Som bekant utvecklar ju alla människor speciella livsformer i samspel med sin omgivning, på basis av bl.a. kön, ras, etnicitet, klass, intressen — och förstås också ålder. Att pensionärer som umgås med varandra skulle kunna skapa egna grupp-specifika umgängesmönster är alltså inget märkvärdigt i sig. Det spännande är i stället att de egentligen inte har några konkreta förebilder bland äldre tiders gamla att utgå från. För vänder vi blicken bakåt finner vi få spår av livsformer skapade av och för äldre. Forna tiders åldringar hade helt andra utgångspunkter, resurser och möjligheter.² Förmodligen skulle de inte alls känna igen sig bland dagens pensionärer.

Men hur kan då den abstrakta idén att studera en eventuellt framväxande svensk pensionärskultur översättas till något konkret studerbart? Efter våra första och ganska vilda diskussioner har vi satt i gång med att studera en rad olika "typiska pensionärsaktiviteter" såsom resor, dans, musik; vi undersöker innehållet i radioprogram riktade till äldre; hur man berättar om gamla i vitsar och sägner; hur gamla återges på bild; föreställningar om ålder, åldrande och ålderdom.

Särskilt intresserade var vi av att finna platser, situationer, arenor där äldre människor träffas, dit man går för att man är pensionär. Det är förstås svårt att avgöra när människor gör något "för att de är pensionärer". Men för våra ändamål var det tillräckligt att arenan var tydligt avgränsad i tid och rum, att den uttalat riktade sig till pensionärer och att den hade pensionärer som dominerande publik.

Det första vi kom att tänka på var förstås servicehus, ålderdomshem, dagcentra, sjukhus, alla de institutioner som ger vård och omsorg till äldre. Men vanligen är sådana

institutioner så starkt definierade av det övergripande målet att bota, rehabilitera och vårda, att andra aktiviteter och de äldres egna perspektiv inte har stort utrymme. Vad vi sökte var en miljö som inte var omsluten av vårdens och omsorgens medicinskt och socialt präglade synsätt, en miljö där pensionärer själva har åtminstone någon kontroll över verksamheternas innehåll och utformning.

Vårt intresse vändes nu mot pensionärsföreningarna. Snart fann vi att inte heller de erbjöd riktigt vad vi sökte. Pensionärsföreningarna är ju först och främst föreningar. Deras verksamhet är präglade av en ganska stelbent svensk föreningsform, med ordförande, sekreterare, kassör, protokollförda möten där man talar i tur och ordning efter ett förutsägbart schema. Mycket av det som avhandlas på dessa möten handlar om socialpolitik i vidaste mening: socialförsäkringar, pensioner, hemtjänst, rättigheter osv. Först efter mötena tar en annan och för våra ändamål mer intressant verksamhet vid, kaffedrickning, sång, diktläsning, lotterier, pristävlingar, föredrag och mycket mera. Även om alla dessa mer kulturellt orienterade verksamheter fått ökat utrymme och större betydelse på senare år, är pensionärsföreningarna ännu starkt inriktade på att också fortsatt verka som socialpolitiska påtryckare, vilket förstås definierar vad som kan tänkas äga rum på deras möten.

Kanske är just detta också en orsak till att så många valt att stå utanför pensionärsföreningarna? De tre största förbunden, PRO, SPF och RPG, har ökat sina medlemstal mycket starkt de senaste tjugo åren, särskilt bland kvinnor. Det har säkert samband med att man kommit att ägna sig mer åt sådant som resor, dans, musik, kurser, gymnastik och väntjänst. Men ännu är faktiskt omkring en knapp miljon, eller sextio—sextiofem procent av pensionärerna oorganiserade. Vad gör alla de som inte går på förenings-

möten? Finns det andra slags träffpunkter, som varken är inramade och definierade av vård, omsorg eller socialpolitisk påtryckning?

Mariahissen

På Södermalm i Stockholm fann vi till slut vad vi sökte, i "Pensionärernas fritidslokal", "Träffpunkten för pensionärer och handikappade", gemenligen kallad Mariahissen, eller "Hissen" kort och gott. Till Mariahissen kommer pensionärer från hela Storstockholm, vecka efter vecka, för att dricka kaffe, beundra utsikten, väva, dansa, spela bridge, läsa, gymnastisera, lyssna på musik, föredrag och underhållning.³

Av flera skäl var Mariahissen ett bra val: — Hissen startades 1977 och drevs först av socialförvaltningens Fritidsbyrå, därefter av socialdistriktet och till sist på entreprenad av Samhall. Verksamheterna kom till som ett led i ett övergripande långsiktigt arbete, byggt på en allmän föreställning om att pensionärer, genom att ha skilts från den arbetande befolkningen, blivit passiva, sjuka och ensamma. Därför ansågs det viktigt att försöka locka dem till olika fritidsaktiviteter, för att förmå dem att åter bli aktiva, friska och gemensamma.⁴ Säkert gör Mariahissen sina besökare också mycket gott, men såvitt vi kunnat se är det inte för att bli socialt och emotionellt rehabiliterade de i första hand kommer.

— Pensionärerna på Mariahissen har under lång tid haft ett ganska stort inflytande på verksamheternas innehåll och utformning, genom det pensionärsråd de själva utsett. Fritidsaktiviteterna är alltså inte bara något *för* pensionärer, utan till viss del också *av* pensionärer.

— Många av besökarna, drygt femtio procent, är med i någon pensionärsorganisa-

tion. Intervjusvar pekar på att PRO och SPF haft visst inflytande över verksamheterna under åren. Men eftersom nästan lika många av besökarna inte är med, måste man ändå räkna med att ingen av organisationerna fritt kunnat etablera sin praxis och styra över form eller innehåll.

- Mariahissen har sedan ganska länge fungerat som en modell för andra att ta efter. Man tar t.ex. emot många besök av politiker, media, anställda inom äldreomsorg och socialtjänst, från hela Sverige och också från utlandet. Under 1970 och 1980-talen fick man också besök av blivande pensionärer. Flera större arbetsgivare i Stockholm anordnade då förberedande kurser inför sina anställdas pensionering. Som avslutning hände det att man helt enkelt bussade kursdeltagarna till Mariahissen, för att visa dem vart de kunde ta vägen om de kände sig ensamma och vilsna när de slutat arbeta.⁵ Man kan alltså räkna med att det man möter på Mariahissen inte är något privat, känsligt, utan en rätt väl fungerande verksamhet av delvis offentlig karaktär. Man kan också räkna med att såväl personal som besökare har åtminstone någon vana att bli betraktade och undersökta.

Besökarna

Vilka är det då som kommer till Mariahissen? Under två "vanliga" höstdagar 1994 kunde vi registrera omkring tvåhundrafemtio besökare. De kom resande från hela Storstockholmsområdet, en dryg tredjedel från norrort och resten från Södermalm och "söder om söder". Två tredjedelar var kvinnor och en tredjedel män, vilket ganska precis motsvarar könsfördelningen i åldrarna sextiofem år och uppåt. Nästan alla var svenskar, och de som inte var det kom från

olika europeiska länder och hade bott länge i Sverige. Samtliga var över sextio år. Ungefär hälften var mellan sextiofem och sjuttiofyra år, knappt tjugo procent var sjuttiofem—åttio år och mycket få var över åttio år.

Besökarnas yrkesbakgrunder var minst sagt skiftande. Där fanns före detta sjömän, kontorister, akrobater, operasångerskor, säpotjänstemän, industriarbetare och mycket annat. I sin rapport beskriver Dag Tidemalm dem som "välanpassade människor som har haft väldefinierade yrkesroller och klarat sig jämförelsevis bra i yrkeslivet [...] Mariahissbesökarna tillhör ett slags "medelklass", men med reservationen att många har arbetarbakgrund och att många haft yrken med låg lön eller status" (Tidemalm 1995: 56).

Ungefär hälften besökte Hissen regelbundet en gång i veckan. Hela åttio procent kom en gång i månaden eller mer. Bland dem fanns många som troget kommit vecka efter vecka i många år. De flesta hade "värvats" till Hissen av släkt, vänner och bekanta. Bara en liten del hade kommit efter att ha läst annonser i media. Som Tidemalm påpekar bör denna nätverks-värvning, i kombination med den påfallande stabiliteten bland besökarna ha främjat framväxten av en specifik pensionärskultur (1995:60).

Ur en generell och teoretisk synvinkel skulle man kunna säga att vad alla dessa besökare är sysselsatta med är att gemensamt utforska och utforma vad det vill säga att vara pensionär bland andra pensionärer i dagens Sverige. Genom att sakna egentliga förebilder inom sin egen åldersgrupp, och genom att den institutionella ramen inte är självklar och tydligt definierad — Hissen är ju samtidigt föreningslokal, restaurang, kafé, vårdhem, dansställe, gymnastiksal och mycket mer — kan pensionärernas möjligheter att själva påverka vad som utspelas bli ovanligt stora. Man kan därför säga att besökarna, ja alla de nutida pensionärer som ivrigt sys-

selsätter sig med olika "pensionärsaktiviteter", är ett slags pionjärer, nybyggare i ålderslandet.

Sinnliga seniorer

Men vad är det då man sysslar med? Vad kännetecknar verksamheterna på Mariahissen? Det kanske mest spännande är hur mycket som har med emotionella, sinnliga och estetiska kvaliteter att göra. Man kommer för att njuta av en kopp kaffe, äta lunch, träffa vänner och tidigare arbetskamrater, byta frimärken, sy och väva, höra på poesi och musikunderhållning, delta i jazzgympa, dansa folkdans eller svänga om i "russindiscot", fredagseftermiddagarnas populära sällskapsdans till levande musik. De vanligaste svaren på frågan "Vad är bäst med Mariahissen?" handlar om de vackra och trivsamma lokalerna och den hänförande utsikten över Mälaren, Gamla Stan, Riddarholmen och Norrmalm.

Det mesta som pågår är alltså estetiska, ickeverbala aktiviteter som är till för sin egen skull, som *utgör sina egna mål*. Samma starka inriktning på det estetiska och sinnliga har vi funnit också i flera andra pågående studier inom programmet "Åldrandets kultur".⁶

Men den framträdande sinnligheten är inte något man gärna talar högt om. När man ber deltagarna tala om vad de gör och varför, framhåller de oftast rationella, logiska och instrumentella skäl, som motion, minnesträning, att bryta isolering:

— *Det här är bra för psyket! Man får komma hemifrån, ut ur sig själv.*

— *Det här är verkligen friskvård! Förut brukade jag gå till doktorn ofta, men inte nu längre.*

— *Det är hjärngymnastik också!*

— *Det stärker benen! Så slipper vi långvården!*

Det är som om estetiska och sinnliga akti-

viteter inte är "nyttiga" nog, utan kräver särskild legitimering. En sådan instrumentalisering av sinnliga verksamheter är ett framträdande drag i svensk kultur, som tydligast kanske på daghem och i skolor (Ehn 1983, 1986, Ronström, Runfors & Wahlström 1994).

Modus: Ambivalens

I de flesta kulturstudier brukar förhållandet mellan de studerade människorna och vad man finner vara deras kultur tas för givet, i ett slags ett-till-ett relation. På samma sätt som fisken inte ser vattnet den simmar i, så ser heller inte människan sin kultur, brukar man mena. Och det man inte ser kan man ju inte heller förhålla sig till, det bara "är". Men så enkelt är det inte. Också vanligt folk är "forskare" i sina vardagsliv, om än med andra ambitioner än professionella kulturforskare. Vi är alla sysselsatta med att undersöka vår tillvaro, reflektera över den och också försöka förändra den. Vissa delar av det vi kallar kultur må vara oåtkomliga för medveten och distanserad reflektion, men det gäller absolut inte alla. I själva verket förhåller sig de flesta människor på en rad olika sätt till det de uppfattar som "sitt", antingen de nu är seriösa, ironiska, lekfulla, ilskna, intresserade, uttråkade eller något annat. Låt oss kalla sådana förhållningssätt *modus*.⁷

Ett framträdande modus bland pensionärerna på Mariahissen är *ambivalens*. Ett exempel är hur de gärna framhåller att Mariahissen inte alls bara är till för pensionärer, men att det ändå är bra att det bara är gamla som kommer.

— *Det är inte viktigt att det är för pensionärer. Men det är ju bättre att vara bland pensionärer än bland femton—sextonåringar.*

— *Nja, det är inte viktigt att det är just för pensionärer, men det är ju bra att det finns något just för pensionärer.*

— *Man måste inte vara pensionär för att gå hit. Man kan vara femtiofem eller fyrtiofem, men de kommer inte. Det går bra, men man kan inte vara hur ung som helst.*

— *De yngre vill väl inte träffa oss gamla, de har inte tid, tycker det inte är kul.*

Så lyder några röster av många. Det är som om de vill säga att pensionärer inte alls bara vill umgås med pensionärer, utan att det är de yngre som tvingar dem. Men samtidigt är det många som tycker det är skönt att kunna umgås med folk i samma ålder, och som kommer bara därför: *"Jag vill gå med andra pensionärer, inte på vanliga ställen."*

Ett annat exempel är musikutbudet på Mariahissen. Artisterna och deras publik framhåller ofta att deras musiksmak trängts undan i dagens mediautbud. *"Vi bevarar ett kulturarv som inte kommer fram i TV"*, sade en artist efter en cabaretföreställning om ett par på resa till Paris. En allsångsledare menade att han inte gör program för pensionärer, utan bevarar en svensk sångskatt som uppskattas av svenskar i alla åldrar, *"men inte av TV"*.

Många pensionärer upplever att deras estetiska värden marginaliserats. Men därav följer inte att de också ser sin smak som speciell eller särpräglad. Snarare är det mediautbudet som ses som smalt och speciellt. Man kan ibland ana sorg och ilska över att ha blivit utknuffad i mediemarginalen, som när ens musik förpassats till specialprogram med sändningstid mellan två och fyra på vardags-eftermiddagarna. Samtidigt är eftermiddagarnas sändningar av "seniorprogram" på radio och TV mycket uppskattade, för att de ändå sänder vad många äldre gärna ser och hör på.

För alla inblandade, arrangörer, artister och publik, är det viktigt att musiken både är gammaldags och modern, som om man vill understryka att fastän man blivit gammal är man minsann fortfarande värdefull och med i leken. Men även om man också fort-

sättningsvis vill vara modern och med i svängarna, så kan det inte ske genom att ta över ungdomens beteende och musiksmak. I stället iscensätter man ett mycket brett och vitalt musik- och dansliv "som det var förr", delvis som en slags protest. På så sätt blir det man betraktar som "vanlig" eller "normal" musik faktiskt en speciell musik, en pensionärsmusik.

Ambivalens som en central strategi bland pensionärer är något vi lagt märke till också i andra pågående studier. Mycket handlar just om hur verksamheterna ska beskrivas: är de till "bara" för pensionärer, eller är de till för alla? En hypotes vi arbetar med är att åtminstone en del av denna ambivalens härrör ur den speciella situation dagens pensionärer befinner sig i. De tillhör generationer som fostrats och levt hela sitt liv i ett folkhem som byggts på en likhetsidé, att rättvisa och jämlikhet är att bli behandlad som fundamentalt *lika* alla andra. Nu lever de i ett samhälle i vilket grupper i allt högre grad kräver rättvis och jämlik behandling på basis av att vara fundamentalt *olika*. Gamla kan därför komma att få det sociala och kulturella utrymme de eftersträvar genom att framställa sig som särpräglade på ålderns grund och låta sig föras ihop till en grupp med specifika åldersrelaterade behov. Men vari ligger pensionärers särprägel? Först och främst i icke-arbete och ålder, knappast tillräckligt för effektiv gruppidentifikation. Men i ett samhälle som premierar särprägel och som därför avsätter alltfler grupper som profilerar sig mot varandra i komplexa kontrastiva relationer, kan pensionärers envisa framhållande av sig som "lika" och "vanliga" vara just det som för dem samman och som gör att andra uppfattar dem som speciella. Detta skulle mycket väl kunna vara en av de faktorer som skapar en ambivalent hållning hos pensionärer till mycket av vad de sysslar med.

Det hela är faktiskt inte så abstrakt och

långsökt som det i förstone kan låta. I en studie av kulturmöten på daghem i norra Botkyrka fann Ronström, Runfors och Wahlström (1994) att när daghemmen genom centrala direktiv tvingades att profilera sig, för att ge föräldrar möjlighet att välja, blev några "mulledagis" eller "ekodagis". Men de flesta daghemmen profilerade sig genom att fortsätta som förut, som "allmänna" dagis som "erbjuder barnen allt". På samma sätt kan pensionärer komma att uppfattas som speciella just för att de inte ser sig som särpräglade, eller omvänt, deras särprägel ligger i att de tycks vilja framställa sig själva som i grunden oförändrade och därför lika alla andra. Andra må uppfatta pensionering som en avgörande gräns, en grund för social kategorisering och kulturell identitet. Själva kan de pensionerade ändå uppfatta det som om inget särskilt hänt. Livet går vidare som vanligt, att man slipper gå till jobbet är väl ändå inte det viktigaste i världen?

Formalitet

En ledtråd till hur människor uppfattar en viss plats, alltså till i vilket modus de agerar, är de tecken som signalerar hur formellt man bör uppträda. Formalitet har dels med graden av offentlighet att göra, dels med status. Den enkla regeln lyder: ju mer offentlig och ju högre status, desto mer formell. Hur formellt är då umgänget på Mariahissen? Såväl klädsel som umgängeston är värdig och korrekt, men samtidigt avspänd och familjär. Stilen är skriver Tidemalm, "normal, familjär och skötsam" (Tidemalm 1995:121). Som helhet kan Mariahissen, ja kanske faktiskt en stor del av svensk "pensionärskultur", placeras någonstans mitt emellan de privata och offentliga zonerna av livet. En användbar skala från privat till offentligt, från låg- till högstatusbeteende, går från "sängkamarzonen", via det "ut-

vidgade vardagsrummet" och "den nära yttervärlden" till "medborgarzonen" (jfr Ronström 1992). Det sammanlagda resultatet från flera pågående studier pekar på att mycket av det pensionärer företar sig äger rum i ett utvidgat vardagsrum, vilket naturligtvis har stor betydelse för vad som kan tänkas komma att utspela sig. Mariahissen är just ett sådant utvidgat vardagsrum, med plats för såväl välrepeterat rollspel, som nyfikenhet och lekfullt utprovande av nya beteenden, allt i en atmosfär av vänskaplig intimitet, parad med respektfullt avstånd. Det påminner faktiskt inte så lite om den "närhet på distans" som andra forskare funnit präglade relationerna mellan äldre i Sverige och deras yngre anhöriga (jfr Öhlander 1993).

Fritid och fri tid

En annan intressant iakttagelse är hur mycket av verksamheten som pågår på dagtid, på pensionärernas *fria tid*. Tidigare i livet ägnade sig de flesta av dem åt arbete på veckodagarna mellan åtta och fem. Det är denna tid som nu blivit fri tid. Resten av veckan, är nu som förr *fritid*. Då tycks pensionärerna fortsätta att göra ungefär vad de tidigare gjort, åka till landet, besöka vänner, gå på promenader. Ett välkänt faktum bland arrangörer av pensionärsaktiviteter är att det är så gott som omöjligt att locka publik under kvällar och helger.

Det mesta på Mariahissen, liksom det mesta i pensionärsvärlden över huvud taget, är alltså lokaliserat till tidigare arbetstid. Är då vad man sysslar med ett slags arbete? Eller är det i stället så att det som ska upprättas och kommuniceras är en symbolisk gräns gentemot arbete och den arbetande befolkningen? Ett viktigt begrepp i modern etnicitetsforskning är "gränsbevarande mekanismer", som upprättar och vidmakthåller tydliga

skillnader mellan "vi" och "dom". Ur detta perspektiv kan vi se hur den värld som behärskas av arbetets etik, där rationalitet, effektivitet och logik hyllas som ledande principer, till stora delar satts ur spel. Som vi tidigare nämnt tycks pensionärer när de själva får välja i stället ägna sig åt sinnliga, estetiska och emotionella verksamheter, låt vara att de ofta legitimeras i andra termer.

Här kan vi igen påminna oss PRO:s locktoner till blivande medlemmar: "Hela livet har du gjort vad du måste. Nu kan du göra vad du vill!" Men är vävning, dans, musik och kortspel vad människor egentligen vill syssla med, om de bara hade tid? Eller är det i stället så att med nya förhållanden följer nya intressen? Slumrar det så att säga en potentiellt sinnlig, estetisk och emotionell människa i var och en av oss, kvävd av arbete, undertryckt av måsten, men som väcks när första pensionsavin dyker upp i brevlådan? Eller ser vi oss som nyblivna pensionärer nyfiket omkring och frågar: vad ska vi göra nu då? och lär oss sedan långsamt, steg för steg, vad vi kan, bör och ska göra som pensionärer? I detta senare fall är det kanske inte konstigt att vi går åt rakt motsatt håll mot tidigare, att pensionärskapet utvecklas i en kraftfull kontrastiv relation till arbetet, att dess själva kärna är icke-arbete som utförs på "icke-arbets"-tid.

Modeller

Vilka står modell för "den typiske pensionären"? Eftersom folk lever längre och längre och den reella pensionsåldern i dag har sjunkit till en bra bit under sextio, spänner dagens ålderspensionärer över flera generationer. Att alla inte kan dras över en kam har blivit alltmer uppenbart, varför vi fått en indelning i olika skikt, t.ex. "yngre äldre" och "äldre äldre". "Vi är för gamla för pensionsverksamhet" säger några av besökarna på

Mariahissen. Det är en intressant anmärkning som tål att fundera på. Säkert kan det vara svårt för många som är sjuttiofem år eller mer att hänga med i resandet, dansandet, utflykterna, gymnastiken. Därför kan man med fog fråga sig om det är de "yngre äldre" som nu utgör pensionärsskapets kollektiva modell.⁸ Hur drabbar det i så fall alla dem som inte vill eller kan leva upp till denna modell? Eller finns det flera olika modeller, knutna till olika typer av arenor och marknader i samhället?

Makten över förr

En viktig fråga är också vem som egentligen har makten över utrymmen som Mariahissen. Är pensionärsverksamheter något som skapas av eller för äldre människor? Här pekar våra studier åt två håll samtidigt. Å ena sidan finns ju ett pensionärsråd, som åtminstone tidvis haft rätt stort inflytande. Som framgått tidigare är det också betydelsefullt att det egentligen inte finns några egentliga förebilder, varför det kan tänkas uppstå ett potentiellt utrymme som de gamla själva kan ta kontroll över. Å andra sidan har lokalerna kommit till genom sociala myndigheters försorg och ansvaret för verksamheterna har hela tiden vilat på särskilt anställd personal. En intressant detalj är hur de tunga, mörka och gammaldags möblerna på den våning som kallas "6:an" köpts in av en arkitekt för att skapa en gammaldags hemkänsla, så att de äldre kan känna igen sig. Kanske kan hela Mariahissen ses just så, som något skapat av yngre, med en högst villkorlig frihet för de äldre att inom givna och ganska begränsade ramar finna sin egen väg. I så fall påminner det inte så lite om hur det svenska samhället stöper andra marginaliserade och underordnade grupper eller kategorier, som t.ex. ungdomar och invandrare, i formar det själv skapat.

Vilka står modell för "den typiske pensionären"? Gammal man med hätta att knäppa under hakan. Teckning av Albrecht Dürer 1508.

Här kommer vi in på en diskussion om produktion av särskilda "minneslandskap" för äldre människor i terapeutiskt syfte, något som vi valt att kalla "nostalgotek".⁹ Ett nostalgotek kan bestå av böcker, foton, skivor, konstföremål, möbler, artistuppträdanden, hantverksproduktion etc, allt med medvetet framställd och tydligt framhåvd koppling till "livet förr". En bakomliggande föreställning är att de affektiva minnen som kan lockas fram har terapeutisk och rehabiliterande funktion för gamla människor. På senaste tiden har särskilt 1940-talet lyfts fram som ett slags "hemland" för de gamla. Genom att iscensätta hela miljöer som påminner om 1940-talet vill man ge gamla möjlighet att återuppleva ungdomens glada dagar och samtidigt "behålla sin kultur". Kanske kan Mariahissen som helhet ses som ett nostalgotek, en terapeutisk miljö för äldre? Är det i så fall åldrandet i sig, kroppens och sinnets oundvikliga förfall som ska behandlas, som ett slags sjukdom? Eller är det förlusten av "den gamla goda tiden", ett kulturellt trauma besläktat med det som invandrare ofta anses lida av till följd av flytt eller flykt?

Nostalgotek är ett spännande fenomen som nu snabbt sprider sig över Sverige. Men vilka är det egentligen som producerar dem? Vilka bestämmer över vad som bör och ska vara värt att minnas? Vilka har makten över "förr"? Detta är viktiga frågor, som pockar på fortsatta studier.

Potentiella utrymmen

De flesta har säkert rätt vaga föreställningar om vad en "träffpunkt för pensionärer och handikappade" är för ett slags ställe. Det speciella med arenor som Mariahissen är att det på förhand inte är helt klart vad som ska, kan eller bör hända där. I stället kännetecknas de av att man under själva samspelet mer

eller mindre uttalat undersöker dess villkor. Ibland kan man rent av lägga märke till hur de som samspelar anstränger sig för att hålla kvar det obestämda så länge som möjligt, för det lustfyllda i själva utforskandet. Vad denna typ av arenor saknar är alltså ett klart uttalat bakomliggande fokus, ett gemensamt "för att". De tillhör det sociala livets mindre genomlysta hörn, och det är just det som gör dem intressanta. Men sådana obestämda tillstånd är lättflyktiga. Så småningom kommer förstås ett fokus att utkristalliseras, och då övergår det "ännu icke ordnade" till ordnat och folk kan med bestämdhet säga: "Det vet man väl vad man brukar göra på såna här ställen".

Med en term lånad från den engelske psykiatern och lekteoretikern Donald Woods Winnicott vill vi benämna sådana ännu vagt definierade arenor *potentiella utrymmen*. Hos Winnicott dyker termen upp i samband med ett resonemang om hur barn genom lek utforskar sin omvärld i allt vidare cirklar, längre och längre från modern. Vad han kallar "den kulturella upplevelsens" plats, hör varken till den inre psykiska verkligheten eller till den yttre verkligheten, utan uppstår som en "möjlighet mellan subjekt och objekt" (Winnicott 1981:130). Det är just denna han kallar "potentiellt utrymme".

Den yttre "objektivt givna" världen och den inre subjektiva är relativt konstanta, framhåller Winnicott. Den senare är ju biologiskt determinerad och den förra gemensam egendom. Det potentiella utrymmet däremellan är däremot en högst variabel faktor. "Detta är ett slags variabilitet som har en annan kvalitet än den variabilitet som hör ihop med den inre personliga, psykiska verkligheten och med den yttre eller gemensamma verkligheten", skriver han och fortsätter:

Där det finns tillit och pålitlighet finns det ett potentiellt utrymme, något som kan bli ett obegränsat område som spädbarnet, tonåringen, den

vuxne kan fylla med skapande lek, som så småningom övergår till en förmåga att uppskatta kulturarvet. Den speciella karaktären hos denna plats, där lek och kulturella upplevelser befinner sig, är att *dess existens beror på levande upplevelser*, inte på nedärvda tendenser" (Winnicott 1981:139).

Låt oss nu översätta Winnicotts resonemang från individ till kollektiv, från barn till vuxna, från psykologi till kulturteori. En utgångshypotes för våra studier är att senmoderna samhällen, genom bl.a. teknisk utveckling, migration, rörlighet på arbetsmarknaden och segregering mellan olika etniska grupper och ålderskategorier, tvingar allt fler människor att ersätta en välkänd, pålitlig vardagsverklighet med en ny och okänd. Vi vill nu prova tanken att förlusten av det man tidigare tagit för självklart i livet kan få människor att ge sig ut för att erövra nya potentiella utrymmen.

I samband med pensioneringen har de flesta människor just detta att tampas med, de tvingas att ersätta något invariant, välkänt, med något nytt och okänt. När dagens pensionärer inte har några tydliga modeller att ta efter, inga "så här har man alltid gjort" att hålla sig i, kan under gynnsamma omständigheter de potentiella utrymmen de erövrar komma att "fyllas med produkterna av deras egen fantasi" (Winnicott 1981:131). Annorlunda uttryckt, när pensionärer sätter i gång med att träffas kring aktiviteter de inte tidigare ägnat sig åt, åtminstone inte i den omfattning som nu sker, utforskar de samtidigt vad som kan, bör och ska ske, etablerar mönster och ordning, kort sagt, skapar en ny meningsfull vardagsverklighet.

I en studie av ungdomstidens sociala historia pekar Michael Mitterauer på hur den moderna ungdomskulturens utveckling hade samband med att de unga fick tillgång till nya utrymmen de själva kunde gestalta, samtidigt som deras gemensamma resurser ökade kraftigt (Mitterauer 1988, jfr Wigerfelt 1996). Parallellerna är uppenbara —

också pensionärer skaffar sig nu tillgång till nya utrymmen de själva kan gestalta. Kollektivt har de nu också större resurser än någonsin tidigare till detta. Åtminstone i teorin ser det ut faktiskt som om det potentiella utrymmet för dagens pensionärer skulle kunna vara ovanligt stort, vilket är en anledning till att vi finner det befogat att tala om en eventuellt framväxande svensk pensionärskultur.

Kanske är det också just de oväntade möjligheterna som får en del pensionärer i rapporten att tvivla på om det verkligen är tillåtet för dem att göra vad de gör. "Tycker du vi är knäppa? Gamla kärringar skutta så här! Men det är skönt!" sade en kvinna i jazzgympan. Får man gå ut och dansa en fredags-eftermiddag? Får man "ragga"? Får man leva för att ha roligt, utan att vara nyttig? Får man bara sitta och titta på utsikten, utan att ha något att göra? Får man ägna sig åt sig själv, utan att tänka på barnen, barnbarnen, samhället? Som en kvinna uttryckte det: "Får man ha det så här bra?"

Tid och rum

Potentiella utrymmen erbjuder en möjlighet, men denna möjlighet är beroende av levande kulturella upplevelser. Ur ett tryggt förhållande mellan människor, skriver Winnicott, ur ett förhållande som bygger på tillit och förtroende, kan ett bruk av symboler utvecklas, "som samtidigt står för fenomen i den yttre världen och för fenomen hos den individ som iakttas" (Winnicott 1981:139). "Lek och kulturella upplevelser", fortsätter han, "binder ihop det förflutna, det närvarande och framtiden; *de tar upp tid och rum*. De kräver och får vår koncentrerade medvetna uppmärksamhet — medveten utan att vi är alltför medvetna om att försöka" (Winnicott 1981:140).

Här har Winnicott sammanfattat tre av de

viktigaste utgångspunkterna för vårt arbete, liksom för en stor del av den nutida kulturforskningen;

- att människor som samspelar kan komma att utveckla ett bruk av symboler som är förankrade både i den objektiva och den subjektiva världen,
- att gemensamma upplevelser binder ihop det förflutna, samtiden och framtiden i en enda kommunicerad gestalt,
- att detta gemensamma är lokaliserat till en bestämd tid och en bestämd plats.

Det fruktbara i begreppet "potentiellt utrymme" är att det pekar på hur människor under vissa omständigheter gemensamt kan komma att erövra nya ytor och symboler och därigenom etablera en ny social och kulturell praxis. "Potentiellt" syftar ju på en möjlighet, "det ännu icke ordnade", och "utrymme" på hur detta sker i ett bestämt temporalt, spatialt och socialt sammanhang. Sammantagna till ett begrepp kan de båda orden hjälpa oss att uppmärksamma kultur som process, som en pågående dialektisk relation mellan subjekt och objekt.

Dessa tankar har sitt upphov i två skilda teoretiska diskussioner. Den ena handlar om kulturforskningens viktigaste och mest svår-bemästrade analytiska begrepp — "kultur". Som så många andra kulturforskare i dag är vi på jakt efter begrepp som kan fungera som ledfyrar på vägen bort från ett alltför statiskt och monolitiskt kulturbegrepp. Vad vi vill lämna bakom oss är dels synen på kultur som något enhetligt, homogent, som man bär med sig som en tyngande ryggsäck, dels idén om kultur som något som finns i folks huvuden, som en tvingande disposition att handla på vissa förutbestämda sätt. Vi tror att "potentiellt utrymme" kan fungera just som ett sådant öppnande begrepp.

Den andra diskussionen kretsar kring "kulturell friställning" (Ziehe 1984, 1989). Tanken är att moderniseringsprocessen i allt

högre grad får gamla välkända värden, normer, traditioner och sammanhang att förlora sin giltighet, ifrågasättas och bli obrukbara. Därigenom friställs människor från sin självklara värld, vilket leder till stora påfrestningar, men också öppnar nya möjligheter. Denna mycket abstrakta teoretiska diskussion är intressant också för oss. Även om begreppet hitintills använts mest i samband med forskning kring ungdomar, är det uppenbart att inte bara ungdomar kan komma att kopplas loss från sammanhang de tidigare varit en självklar del av. Också mycket av vad pensionärer berättar om kan förstås mot bakgrund av ett begrepp som "kulturell friställning".

Begreppet är produktivt, men har en del inbyggda svårigheter. En har med själva orden att göra. "Fri" är ju ett av våra mest värdeimpregnerade ord, närmast ett moraliskt imperativ. Vad betyder det här? Fri från vad? Dessutom riskerar "friställd" att rikta uppmärksamheten mot det man friställs från, så att det man kommer till hamnar i skuggan. En annan svårighet är att "kulturell friställning" närmast är ett tillstånd, utan närmare bestämning till tid, rum eller sociala sammanhang. Därmed blir det närmast ett psykologiskt, eller socialpsykologiskt begrepp, som kan tillskrivas hela kollektiv utan närmare precisering. Det gör också begreppet svårt att använda i en analys som utgår från att kultur uppstår i ett flöde, en dialektisk relation mellan människor och deras omgivning. Vad "potentiellt utrymme" kan hjälpa oss att hålla i minnet, är att kultur alltid har en lokalitet, eller med Winnicotts ord, "tar upp tid och rum".

Vad händer då om man med allt detta i bakhuvudet till slut återvänder till pensionärerna för att pröva tanken på Mariahissen som ett potentiellt utrymme, vars existens beror på en högst vardaglig och konkret praxis, med allt från vävning, dans, musik, kaffedrickande, bridge, till frimärkssamlan-

de och kontemplerande över utsikten eller en tidning. Finns det stöd för tanken på en sådan pensionärskultur, om än i embryonal form? Är Mariahissen ett potentiellt utrymme för en pensionärskultur i vardande? Vårt svar är ett — försiktigt — ja.

Noter

- ¹ Programmet som stöds av Socialvetenskapliga forskningsrådet, bedrivs sedan 1993 som ett samarbete mellan Institutet för folklivsforskning, Stockholms Universitet och Forsknings- och Utvecklingsbyrån vid Socialtjänsten i Stockholm.
- ² Odén (1993) ger en god översikt över åldringars svenska historia.
- ³ Genom stöd från forskningsprogrammet "Kultur i vården visavi vården som kultur", som bedrivs av Hälsohögskolan och Stockholms läns landsting, kunde vi hösten 1994 anställa fil.kand. Dag Tidemalm, musikvetare och kulturanthropolog. Hans uppdrag var att fundera på hur det som sker på Mariahissen kan tolkas och förstås, och, vilket inte var minst viktigt, att utförligt och noggrant beskriva vad han såg och hörde (se Tidemalm 1995).
- ⁴ Föreställningar om gamlas passivitet, sociala och emotionella isolering är mycket utbredda, såväl bland gamla som bland yngre, men har inte desto mindre liten verklighetsförankring (se t.ex. Tornstam 1994, 1995, Malmberg 1995).
- ⁵ Att detta numera upphört beror framför allt på att få större arbetsplatser längre har så många äldre anställda att de skulle gå att få ihop några "pensioneringskurser". Den reella pensionsåldern är numer betydligt lägre än den lagstadgade.
- ⁶ Bl.a. i Karin Wahlströms "Resa med vuxen smak", Owe Ronströms "Seniordans och russindisco", och Sverker Englund's "De sista ljuva åren" (alla under utgivning på FoU-byrån, Socialtjänsten, Stockholm 1996).
- ⁷ Dels kan man tänka sig att olika folk och grupper håller sig med olika standarduppsättningar av modus, dels också att ett och samma folk eller grupp kan etablera olika modus för olika delar av sin kultur.
- ⁸ Det är uppenbart att en stor del av den växande marknad som riktar sig direkt till äldre är ute efter de penningstarka nyblivna pensionärerna. På seniormässan i Nacka 1995 var det ont om riktigt gamla i publiken och ännu mer i reklamen. På de bilder man vill att pensionärerna ska identifiera sig med för att lätta på plånboken och konsumera resor,

bostäder, kläder och allehanda hjälpmedel är modellerna påtagligt "unga", de flesta i obestämbar medelålder.

- ⁹ Innehållet i sådana "nostalgoteck" undersöks av Sverker Englund, i en studie i programmet "Åldrandets kultur" (Englund 1996).

Litteratur

- Ehn, Billy, 1983. *Ska vi leka tiger?* Daghemsliv ur kulturell synvinkel. Malmö: Liber.
- Ehn, Billy, 1986. *Det otydliga kulturmötet*. Om invandrare och svenskar på ett daghem. Lund: Liber.
- Englund, Sverker, 1996. *De sista ljuva åren. Upptäcktsresor i åldrandets musikaliska landskap*. Rapport från forskningsprogrammet Åldrandets kultur nr 5. FoU-rapport nr 1996:21 Socialtjänsten, Stockholm.
- Malmberg, Bo, 1995. "Är äldre ensamare än andra?" I: *ÄldreCentrum* nr 3:10—13.
- Mitterauer, Michael, 1991. *Ungdomstidens sociala historia*. Göteborg: Röda bokförlaget.
- Odén, Birgitta, 1993. "Tidsperspektivet." I: Odén, Birgitta; Svanborg, Alvar & Tornstam, Lars, *Att åldras i Sverige*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Ronström, Owe, 1992. *Att gestalta ett ursprung*. En musikeknologisk studie av dansande och musicerande bland jugoslaver i Stockholm, Stockholm: Institutet för folklivsforskning.
- Ronström, Owe, 1994. "I'm old an' I'm proud." Dance, Music and the Formation of Cultural Identity among Pensioners in Sweden." I: *The World of Music*, no 3:5—30. International Institute for Traditional Music, Berlin.
- Ronström, Owe; Runfors, Ann & Wahlström, Karin, 1994. *"Det här är ett svenskt dagis."* Kulturmöten i barnomsorgen i norra Botkyrka. Stockholm: Arena.
- Tidemalm, Dag, 1995. *Aktiv, frisk och gemensam eller passiv, sjuk och ensam. Mariahissens pensionärscenter*. Rapport från forskningsprogrammet Åldrandets kultur, nr 1. FoU-rapport nr 1995:24. Socialtjänsten Stockholm.
- Tornstam, Lars, 1994. *Åldrandets socialpsykologi*. Stockholm: Rabén Prisma.
- Tornstam, Lars, 1995. "Ensam av ålder — eller av kön?" I: *ÄldreCentrum*, nr 3:6—9.
- Ziehe, Thomas, 1984. "Kulturell friställning och narcissistisk sårbarhet." I: Fornäs m.fl., *Ungdomskultur: Identitet—Motstånd*. Stockholm: Akademilitteratur.
- Ziehe, Thomas, 1989. *Kulturanalyser. Ungdom, utbildning, modernitet*. Stockholm/Stehag: Symposium.

- Wahlström, Karin: *Resa med vuxen smak*. FoU-rapport. FoU-byrån, Socialtjänsten, Stockholm. Stencil.
- Wigerfelt, Berit, 1996. *Ungdom i nya kläder*. Dansbanefröjder och längtan efter det moderna i 1940-talets Sverige. Stockholm/Stehag: Symposium.
- Winnicott, Donald Woods, 1981. *Lek och verklighet*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Öhlander, Magnus, 1991. Engagerad distans — en studie om vårdbiträdens relation till pensionärer i ett servicehus. FoU rapport 1991:3, Socialtjänsten, Stockholm.

Summary

Pensioner and Pensioner Culture

This article attempts to discuss culture-building among Swedish pensioners. The number of pensioners is constantly growing, and they are healthier and wealthier than ever before. In pensioners' activity centres, clubs, associations of many kinds, the aged are

now in the midst of creating a culture of their own. An ethnographic study of the activity centre at Mariahissen, Stockholm, where a large number of pensioners from all over Stockholm meet regularly, shows a preoccupation with activities relating to the body and the senses, with emotional, sensual and aesthetic qualities, such as dancing, singing, gymnastics, playing cards and weaving. This can be understood as a kind of aesthetic compensation for the loss of power and status following retirement, or as a way of reclaiming areas of life that have been denied for many years of hard work. An interesting find, with strong support from other studies, is that a central standpoint among the pensioners to their activities, and to themselves as a socio-cultural category or group, is one of ambivalence. Another find is that most of what pensioners do, is done during day-time, or former work-hours. The activities in general can be seen, and are indeed often looked upon among the pensioners themselves, as a kind of "work". This contributes to the aforementioned ambivalence, by creating a clear-cut border between two types of leisure activities, the old (*fritid*) and the new (*fri tid*), with different content and meaning.